

XVI. YÜZYILDA KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ STEPLERDE BULUNAN OSMANLI KOLONİZASYON ÇİFTLİKLERİ (*)

Gilles VEİNSTEİN'den çeviren Yavuz CEZAR

Profesör Barkan'ın öncü araştırmaları ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak sorunlarına eğilen tarihçiler «çiftlik» teriminin önemini ve karmaşıklığını bilirler (1). Osmanlı kurumlarıyla ilgili terminolojinin diğer birçok sözcüğü gibi, «çiftlik» de her defasında, ilişkili olduğu muhtevanın çeşitli anlaşılma biçimlerine bağlı olarak özel bir değerlendirmeyi gerektirir. Ayrıntılara girmeden anımsatalım ki, çiftlik terimi çift'in basit bir eşanlamlısı olabilir ve reâyanın elindeki temel toprak parçasını (teorik olarak bir çift öküzle sürülebilir alan) ifade edebilir. Bazı bölgelerde buna, slavca bir sözcük olarak baştina da denir. Bununla birlikte, raiyyet çiftliği denen ve şer'î ve örfî hukukun öngördüğü vergilerin tümüne tâbi olan basit köylü dirliklerini askerî karakterli dirliklerden ayırmak gerekir ki, bu gruba timar kadrosu içinde doğrudan sipahî'ye ait hassa çiftlik girdiği gibi, yaya, müselleme, yürük, valak, doğancı, voynuk, vs gibi yardımcı zümrelere verilmiş dirlikler de katılmalıdır. Bu as

(*) «Les «çiftlik» de Colonisation dans les Steppes du Nord de la Mer Noire au XVI e siècle» orijinal başlıklı bu makalesinin türkçe çevirisini yayınlamama izin veren meslekdaşım G. Veinstein'e teşekkür ederim.

(1) Barkan ve H. İnalçık'ın bu konudaki değerlendirmeleri için şu makalelere bkz.: Barkan, «Çiftlik», *İslâm Ansiklopedisi III*, İstanbul 1945, s. 392-397; İnalçık, «Çiftlik», *Encyclopédie de l'Islam*, 2. baskı, II, s. 33-34; Keza bkz.: N. Beidiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II Kitab-ı qavanin-i 'örfiyye-i osmani*, Wiesbaden, 1967; indekste : Çift ve Çiftlik s. 27.

kerî dirlik mutasarrıfları, devlete askerî ya da benzeri hizmetler görme karşılığında malî ayrıcalıklar elde ederlerdi. **Çiftlik** terimi keza büyük malikâneleri ifade etmek için de kullanılabilir (2). Ancak, bu anlamın daha çok XIX. yüzyıl için geçerli olacağı bilinmektedir; ama, XIV. yüzyıldan başlayarak eski dönemlerde de buna az tanık olunmuyor değil: Sultan tarafından yüksek görevlilere malikâne olarak (**ber vech-i çiftlik**) verilmiş **tımarlar** bu tavsif içine girer ki, bunların sahipleri vergi gelirlerini götürü bir meblâğ karşılığında iltizama verirler (**mukâta'a**). Diğer bazı durumlarda ise, askerî sınıf üyeleri, devlete maktu bir meblâğ ödeme karşılığında tarıma yem açılan toprakları **çiftlik** olarak almaktaydı. Bunlara **mukâta'lı çiftlik** deniyordu. Öte yandan, orta ve kuzey Anadolu'nun bazı Osmanlı-öncesi soylu ailelerinin baba yadigârı mülklerine de benzer bir statü uygulanmıştı (**malikâne, yurd**). Bu ayrıcalıklara karşılık, bu çeşitli **çiftliklerin** sahipleri orduya bir veya birçok savaşı (**eşküncü, cebelü**) sağlamak zorundaydı (3).

Öte yandan, son zamanlarda profesör Halil İnalçık, yeni toprakların değerlendirilmesi ve işlenmesini sağlayan bir araç olarak (**şenlendirme, ihyâ**) genellikle yönetici sınıf mensuplarına devletçe verilen büyük **çiftliklerin**, tüm Osmanlı tarihi boyunca oynadığı rol üzerinde durdu (3a). Bu büyük çiftlikler, **mîrî topraklara** dahil ol-

(2) Özellikle şunlara bkz.: J. Ancel, *La Macédoine*, Paris 1930; İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943; Ö. L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi», *Tanzimat I* içinde, İstanbul 1940, s. 21-421; T. Stoianovitch, «Land tenure and related sectors of the Balkan economy», *Journal of Economic History*, c. 13, no. 4 (1953), s. 398-411; H. İnalçık, «Land Problems in Turkish History», *The Muslim world*, 45, Hartford, 1955, s. 225; Y. Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia*, Tokyo 1976; Y. Cezar, «Bir Ayanın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin», *Belleten*, XLI, 161, Ankara 1977, s. 41-78.

(3) Hezargrad kadısının bir ilâmından öğrendiğimize göre, 1552 Ocak'ında, diğer adı Çayırköy (Tirnovonun kazası) olan Nahtuvan (?) köyü 2502 akçelik bir gelirle, Şemsi Bey'in oğulları iki kardeşe seferlere bir **cebelü** ile katılmaları karşılığında **çiftlik** adı altında tevcih olunmuş ve bu daha sonraki sayım defterine de aynen geçmişti. Dolayısıyla Bâb-ı Âli sormaktaydı: «Bu köy **cebelü** verme karşılığında hangi nedenle **çiftlik** olarak yazılmıştır?»; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, KK 888, f. 7r.

(3a) H. İnalçık, «The emergence of big farms, çiftlik: State, landlords and tenants», *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* içinde (Ed. J. L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont), Paris 1984, s. 105-126.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

mayan ve dirlik halinde parçalanmalardan kurtulan boş ve terkedilmiş alanlar (mevât) üzerinde kurulmuştu. O halde bunlar, verimli topraklar haline getirildikçe, birer temliknâme ile özel kişilere sultan tarafından tam mülk olarak verilebilirdi. Oysa, sayım defterlerine dayanılarak Karadeniz'in kuzeyindeki sancakların incelenmesi sonucunda ortaya çıkan görüntüye göre, bu bölge yalnız bu gibi uygulama örnekleri sağlamakla kalmıyor ve aynı zamanda görülüyor ki bu çiftlikler, fethi izleyen yıllarda Osmanlılarca, bölgesel nüfus unsurlarının da iştirakiyle, büyük çapta yürütülen gerçek bir kolonizasyon yöntemi halinde burada kurulmuşlardır.

* *

XVI. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Osmanlı sancaklarının ikiden ibaret olduğunu anımsatalım. Bunlardan biri Kefe livâsı olup, Mehmed II nin, Kırım'ın güneyi ve Azak Denizi'ndeki fetihleri sonucunda 1475 den itibaren teşekkül etmişti. Kefe livâsı, Kırım'ın güney batısını, Kefe kentini, Kerş bozağı çevresindeki Kerş-Taman bölgesini ve Don nehri ağzındaki Azak toprak parçasını içermekte olup, altı kazaya bölünmüştü: Mangub, Kefe, Sudak, Kerş, Taman ve Azak (4). Bu sancaklardan ikincisi olan Akkerman (Bender sancağı diyé de anılır) iki aşamada oluşmuştu: Önce Bâyezid II nin birlikleri 1484 de Tuna ağzındaki Kili (Chilia)nin Boğdan kentleri ile

(4) M. Berindei ve G. Veinstein, «Réglements de Süleyman Ier concernant le liva de Kefe», *Cahiers du monde russe et soviétique* (kısaca C.M.R.S.), XVI, 1, 1975, s. 57-104; aynı yazarlar, «La présence ottomane au sud de le Crimée et en mer d'azov dans la première moitié du XVI e siècle», *C.M.R.S.*, XX, 3-4, 1979, s. 389-456; G. Veinstein, «La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane», *Memorial Ömer Lütfi Barkan* (edit.: R. Mantran) içinde, Paris 1980, s. 227-247; Ayrıca bkz.: A. Bennigsen-P. N. Boratav-D. Desaiye-Ch. Lemerrier-Quellejey, *Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978; A. Fisher, «Ottoman sources for a study of Kefe Vilâyet»: The Maliyeden fond in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul», *C.M.R.S.*, 19, 1-2, 1978, s. 191-205; aynı yazar, «The ottoman Crimea in the mid-seventeenth century: some problems and preliminary considerations», *Harvard Ukrainian Studies*, III/IV, 1979-80, s. 215-226; aynı müellif, «Sources and perspectives for the study of Ottoman-Russian relations in the Black Sea region», *International Journal of Turkish Studies*, I, 2, 1980, s. 77-84; aynı yazar, «The Ottoman Crimea in the 16th century», *Harvard Ukrainian Studies*, V, 2, 1981, s. 135-170.

Dniestr ağzındaki Cetatea Alba (Akkerman)yi fethetmişti (5). Birbirini tamamlayan bu topraklar, o zaman Silistre sancağına bağlıydı (6). Daha sonra ise, Süleyman I'in 1538'deki Karaboğdan seferi (ki önce Dniestr ağzındaki Cankerman'daki tatar kalesi Türkler eline geçmişti) Bucak bölgesi ve bir Boğdan kenti olan Tighina (Bender)nin fethi ile noktalandı. Daha Ekim 1538'de, bu çeşitli unsurları bir araya toplayarak Kili, Akkerman, Bender ve Cankerman kazalarından oluşan yeni bir sancak ortaya çıkmıştı (7).

Bu iki sancağın bazı özelliklerine bir çırpıda dikkati çekmekte yarar var: Rumeli beylerbeyine bağlı olmalarına rağmen buraları Osmanlıların gözünde, imparatorluğun kalbini oluşturan eski Anadolu veya Rumeli topraklarına göre, oldukça farklı bir bölgeyi ifade etmekteydi. Burası yabancı nüfusla (slav, rumen, tatar, çerkes) temas halindeki bir sınır şeridi olup, göçebelerin göç hareketlerine açık ve dolayısıyla da onların akınlarından (özellikle bu yüzyıl boyunca ortaya çıkan kazak hareketi) huzursuz olan bir yerdi (8). Da-

-
- (5) N. Beldiceanu, «La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa conquête», *Revue des Etudes Roumaines*, V-VI, 1960, s. 67-77; aynı yazar, «La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea-Alba par Bâyezîd II», *Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, s. 39-90; N. Beldiceanu, J. L. Bacqué-Grammont, M. Cazacu, «Recherches sur les Ottomans et la Moldavie pontodanubienne entre 1484 et 1520», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XLV, 1. kısım, Londra 1982, s. 48-66.
- (6) *Başbakanlık Arşivi, Tapu ve Tahrir Defteri* (kısaca TT), no. 65 ve 370, s. 379-472; Keza Beldiceanu, «Kilia et Cetatea-Abla à travers les documents ottomans», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVI, 2, 1968, s. 215-262.
- (7) N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetatilor-Albe*, Bucurest 1899, s. 184 vd; I. Ursu, *Petru Rareș*, Bucurest 1923, s. 45 vd; A. Decel, «Un fetih-nâme-I Karaboğdan (1538) de Nasuh Matrakçı», *Fuad Köprülü Armağanı* içinde, İstanbul 1953, s. 113-124; M. Guboğlu, «L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538/945)», *Studia et Acta Orientalia*, I, Bucurest 1958, s. 175-187; N. Beldiceanu, G. Zerva, «Une source relative à la campagne de Süleyman le Legislatateur contre la Moldavie (1538)», *Acta Historica*, I, 1959, s. 39-55; M. Berindei ve G. Veinstein, «Règlementis fiscaux et fiscalité de province de Bender-Akkerman», *C.M.R.S.*, XXII, 2-3, 1981, s. 251-253 ve n. 4.
- (8) 1550-1570 yıllarında bölgenin siyasi ve askeri durumu hakkında şu yapıtlara başvurulabilir: H. İnalçık, «The origin of the ottoman-russian rivalry and the Don-Volga Canal: 1569», *Annales de l'Université d'Ankara*, Ankara 1946-47, I, s. 47-110; aynı makalenin türkçesi için bkz.: *Belleten*, no 46, Ankara 1948, s. 342-

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

hası, bu sınır uzaktadır, kenardadır ve merkezi otoritelerce az bilinir. İmparatorluğun geri kalan bölümüne, bozkır boyunca uzanıp giden büyük nehirlerin kesintiye uğrattığı bir kara yoluyla, ya da riskleri ve belirsizlikleriyle tanınan Karadeniz vasıtasıyla az buçuk bağlıdır (9). Öte yandan, bu Osmanlı «Uzak-Doğu»su nüfusça hemen hemen boş olup, çok geniştir: Kırım'ın güney-batı sınırı bir yana-ki burası tecimsel olduğu kadar yüzyıllardır tarımsal niteliğe de sahip bir uygarlığı barındırır-Osmanlılar burada potansiyel olarak zengin topraklar (Bugünkü Ukranya örneği) üzerine yerleşirler. Ancak, mevcut birkaç liman-kale bir yana, buraları hâlâ birtakım göçebelilerin gelip geçtiği, sınırları belirsiz, ıssız alanlardır. Bu farklı niteliklerin, bölgedeki Osmanlı rejiminin önemli bir özelliğini de ortaya çıkardığı kuşkusuzdur: **Timar**'m yokluğu. Başlangıçta Kırım'ın güney-batısında bazı timarlar oluşturulmuştu. Ancak bunlar **sipahi** timarı olmayıp, kale muhafızları (merd-i kale) timari idiler; ama 1501 de bunlar da ortadan kalktı (10). Akkerman sancağı ise, ne **sipahi** ne de **timarı** tamdı (11). Bu koşullarda, her iki sancakta gerçekleşen

---

402; A. N. Kurat, «The Turkish expedition to Astrakhan in 1569 and problem of the Don-Volga Canal», *The Slavonic and East European Review*, XL, 94, 1961, s. 7-23; A. Bennigsen, «L'Expédition turque contre Astrakhan en 1569 d'après les registres des «Affaires importantes» des Archives ottomanes», *C.M.R.S.*, VIII, 3, 1967, s. 427, 446; T. Gökbilgin, «L'Expédition ottomane contre Astrakhan en 1969», *C.M.R.S.*, XI, 1, 1970, s. 118-123; Ch. Lemercler-Quelquejey, «Un condottière lithuanien du XVI e siècle, le prince Dimitrij Visnevickij et l'origine de la sec zaporogue d'après les archives ottomanes», *C.M.R.S.*, X, 2, 1969, s. 268-273; A. Bennigsen ve Ch. Lemercler-Quelquejey, «La Grande Horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556», *Turcica*, VIII/2, 1976, s. 204-236.

- (9) Nitekim padişah mahallî otoritelere gönderdiği emirlerde sık sık bölgeye askeri birlik veya gemi göndermenin zorluğu üzerinde durur. Örneğin Kefe beyine yazılmış Eylül 1569 tarihli bir hükümde şöyle denir: «... İmdi bâid-i mesâfe olmağm dâimâ sütte-i saâdetimden gemi irsali asırdır...», **Muhimme Defteri** (kısaca **M. D.** diyeceğiz) c. III, no 305, s. 118. Kırım Hanı'na yazılmış Haziran 1560 tarihli bir mektupta ise şunlar var: «... ol cânibe asâkir-i fevz-me'ser gönderilmekte gereği gibi usret olub zira mürûr ve ubûr idecek azım nehirler olub gemiler tedârîki...» ve daha ilerde «... asâkir lâzım olub bâid mesâfe olub beru cânibden gönderilmesinde nev'i usret olub...», **M. D.**, III, no 1256, s. 423.
- (10) I. Beldiceanu-Steinherr, M. Berindei, G. Veinstein, «La Crimée ottomane et l'institution du timar», *Annali dell' Istituto Orientale di Napoli*, 39, (N. S. XXIX), Naples 1979, s. 523-562+14 tablo.
- (11) Özellikle **M. D.**, 46, no 619: «Bender sancağının muhafazası için zu'amâ ve sipahileri olmamağın...»

Gilles VEİNSTEİN'den çeviren Yavuz CEZAR

tüm vergi gelirleri (her iki sancak beyinin özel geliri hariç) doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesine gelirdi: Buradaki kent, köy ve çiftliklerin hepsi havass-ı hümâyûn'u oluşturmaktaydı.

* *

Her iki sancağın muhafaza edilmekte olan sayım kayıtları (tahrir defteri) Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı varlığının yalnız askerî bir düzenle sınırlı olmadığını ve türklerce fethedilen kentlerin yalnız eski önemlerini korumakla kalmayıp, zamanla bu önemlerinin daha da arttığını, fakat eskiden oralarda mevcut olan tarımsal faaliyetin de gerçek bir kolonizasyon hareketiyle gelişmiş olduğunu ortaya koymaya imkân veriyor. Bu tarımsal faaliyetin çerçevesi içerisinde, kaşaba ve köy (kariye)lerinki yanında, çiftliklerin önemi de dikkati çekiyor. Ancak, Kefe livâsı örneğinde bu olay sınırlı bir düzeyde kalmakta: Selim I dönemine ait olması muhtemel bir sayım, Osmanlı öncesi dönemden kalma ve Sudak ve Mangub'a tâbi 49 köy dışında, Kefe yakınlarında bulunan 9 çiftliğe (çiftlikhâ der kurb-ı Kefe, TT 370, s. 484) işaret etmektedir. 1542 sayımında, «çiftlikhâ-i atik» nitelemesiyle (zira, bu arada yine Kefe'de «çiftlikhâ-i cedit» adı altında on yeni çiftlik daha kurulmuştur) bunlara yeniden rastlanmaktadır (8 adet). Fakat bu çiftlikler, ancak Akkerman sancağında ve özellikle Akkerman kazası içinde, bölgesel toprak rejiminin adeta karakteristik bir biçimini yansıtan dikkati çekici bir genişliğe ulaşıyorlar. Bununla beraber, bunların gelişmesi, Osmanlı fethini izleyen yirmi yıl boyunca tarımsal kuruluşların, kırsal nüfusun ve bölgedeki üretim artışının genel çerçevesi içerisinde kalır ki, bu artışlar çiftlikler kadar, köyleri de etkiler. Akkerman sancağı için (Kefe için «yeni çiftlikler»in belirmesi kendi başına anlamlıydı) düzenlediğimiz iki mukayese verisini karşı karşıya getirmek bu konuda ikna olmak için yeterlidir: 1542 tarihli Silistre icmâl defteri (İcmâl defteri, TT 215) ile 1570 tarihli Silistre ve Akkerman mufassal defteri (Mufassal defter, TT 483) (12). Bu defterlerden birincisi Kili'de 2, Akkerman'da 13 köy gösterirken, ikincide bu rakamlar Kili için 4'e, Akkerman için ise 34'e dönüşmüştür. Bu kayıtların eyaletin peş-

(12) Bu iki defter Başbakanlık Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. TT 215'in Kili ve Akkerman ile ilgili bazı verileri için bkz.: N. Beldiceanu, J.L. Bacqué-Grammont, M. Cazacu, a.g.m., s. 48, n. 2 ve 3. Silistre ve Akkerman sancakları ile ilgili olan TT 483 977 Ramazan (7-16 Şubat 1570)'ün başında bitirilmiş olup, Varna'lı İbrahim oğlu Mehmed'in eseridir (s. 10). Başka bir kayıt yok ise, parantez içindeki sayfa numaraları bu deftere atıftır. Defterin Akkerman sancağı ile ilgili bölümü s. 46-174 de bulunmaktadır.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

peşe iki sayım (tahrir)ma mı, yoksa arada vâki başka bir (ya da bir-çok) sayıma mı tekabül ettiğini bilemiyoruz. Durum ne olursa olsun, bir önceki kayıtda yer almazken Kili'nin iki köyünün 1570 de «**haric ez-defter**» olarak gösterildiği saptanmaktadır (13). Akkerman'da ise 12 köyün durumu böyledir; bu arada, daha önceden mevcut köylerden «koparıldığından» ayrıca sekiz yeni köy daha gösterilmiştir («**kariye-i Celebce yurdu nâm-ı diğer Karadede; kariye-i Artık Şuca'dan bölünmüştür**», gibi ifadeler vardır. s. 73). Bender kazasına gelince: 1570 de içermiş olduğu toplam 22 köyünden 17 si, kayıtlarda «**haric ez-defter**» olarak gösterilmedikleri halde, en azından adlarına ve tamamen müslüman olan nüfuslarına bakılarak, yeni kurulmuş birimler olarak düşünülebilir (14). 1570 defteri aynı zamanda bu kazalarda toplam 193 çiftliğin varlığını ortaya koyuyor. Bununla birlikte bu çiftlikler söz konusu kazalara pek dengesiz bir tarzda dağılmış olup, Akkerman kazası bunlardan yalnız 157 sini içerirken, Kili 29 unu, Bender ise 7 sini içermektedir. Akkerman'm bu çok sayıdaki çiftliklerinin yerlerini tam olarak saptamaya asla olanak yoktur (bunların adları daha sonraki toponimide genellikle korunmamıştır). Fakat, bunların büyük çoğunluğunun aşağı Dniestr'in sağ kıyısı üzerinde, vâdiler boyunca uzanan batı havzası ile Akkerman'm (Bugünkü Belgorod-Dienstroskij) güney batısında bulunduğuna şüphe yoktur; zira, her seferinde içlerinden küçük bir bölümünün (24 ü) doğuda, Yamkhisâr (Mayak) çevresi ile mücavir köylerde olduğu zikredilmektedir.

Yararlanılabilir nitelikteki iki sayım defteri bu çiftliklerin evrimini kesin çizgilerle izlemeye olanak vermiyor. Ancak, TT 483 ün verileri, en azından 1570 de belli bir noktaya ulaştığı görünen anlamlı süreçleri ortaya koyma bakımından oldukça zengindir: «**Haric ez-defter**» kaydını taşıdıklarına göre, son sayımdan beri (tam tarihini bilemiyoruz, fakat her durumda 1542 den önce olamaz) yeni çiftlikler kurulmuştu. Bunlar Akkerman'da sınırlı sayıda idiler

(13) TT 215 in verilerine oranla daha kesin bu bilgilere göre, Kili'ye tâbi aslında üç yeni köy vardır, zira 1542 deki iki köyden biri (İsmâ'il) «harab» durumunda olduğundan 1570 de yok olmuştur (s. 148). 1570 de bu üç köyden birinin «**haric ez-defter**» olarak verilmemiş olması, 1542 ile 1570 arasında diğer bir defterin varlığına bağlanabilir.

(14) Cankerman kazası ne köy, ne de çiftlik içeriyor; burası yalnız kentin kendisinden oluşmakta ve arazisinde saya'lardan başka bir şey bulunmamaktadır (s. 112-115).

Gilles VEINSTEIN'den çeviren Yavuz CEZAR

(ondört); Bender'de ise hiç yoktu. Buna karşılık Kili'de nerdeyse hepsini bunlar temsil ediyordu (ikisi hariç). «Haric ez-defter» diye nitelenmemiş olsalar dahi, çiftliklerin bir kısmının pek eski kuruluşlar olmaması gerektiğini ekleyelim. Zira, bunların ilk mutasarrıfları -ki çiftlikler de bunların adlarıyla belirtilir- 1570 de de hâlâ bunları ellerinde bulundurur durumdadırlar: 23 ü Akkerman'da, biri Kili'de olmak üzere, hepsi Bender'de.

İzleyen tabloda, 1570 deki köylerin gelişimi hakkında toplayabilmiş olduğumuz verileri özetliyoruz :

	1542	1570
Kili'ye bağlı köyler :	2	4. Bunlardan 2 si daha önceki sayım defterinde görünmüyor
Akkerman'a bağlı köyler :	13	34. Bunlardan 12 si daha önceki sayım defterinde görünmüyor ve 8 i önceki köylerden ayrılmış
Akkerman'a bağlı çiftlik :		157. Bunlardan 14 ü daha önceki sayım defterinde görünmüyor ve 23 ü ilk mutasarrıflarının elinde
Kili'ye bağlı çiftlik :		29. Bunlardan 27 si daha önceki sayım defterinde görünmüyor ve 1 i ilk mutasarrıfının elinde
Bender'e bağlı çiftlik :		7. Hepsi ilk mutasarrıflarının elinde.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

1570 yılı toplamı içinde oldukça kısıtlı bir sayıda oldukları görülen gerçek anlamdaki çiftlik kurmalardan maada, bu sayıma ta-kaddüm eden yıllarda, bir diğer proses, Akkerman yöresindeki çiftlik sayısında artışa yol açmıştı: Mutasarrıfın değişmesi esnasında, bir bölüşüm mekanizması yolu ile, veri bir çiftlikten hareketle birçok çiftlik oluşturuldu. Böylece, bir çiftlikten iki (11 kere), üç (6 kere), dört (2 kere), beş (1 kere), sekiz (1 kere), on (1 kere) çiftlik yapıldı. Bir örnek olmak üzere işaret edelim ki, 1570 de sekiz çiftlik Hacı Abdullah'ın bir çiftliğinden doğrudan doğruya türerken (Hacı Abdullah çiftliğinden münşe'ibdir, s. 92), aynı kökenli diğer iki çiftlik, aynı süre içinde iki kere el değiştirmişti. Diğer iki örnekte ise, bir seferinde iki çiftlikten hareketle altı, bir seferinde de üçten hareketle beş çiftlik yapılmıştı. İşte mekanizmayı canlandıran bir başka örnek: Halifehi köyüne tâbi Kara Yazıcı (görünüşe göre, bir önceki dönemde çiftliğin ilk ve tek mutasarrıfı) nâmmdaki çiftlik 1570 de Hacı Receb, Hacı Hasan, Kemal bin Mehmed ve Hacı Mustafa'ca ayrı ayrı tasarruf edilen dört çiftliği içermektedir (s. 107). Akkerman'm sekiz köyü için gözlenmiş olan alt bölünmeler yoluyla artış prosesi, aynı bölgenin çiftlikleri için daha geniş ölçüde vâkidir: Daha önceden mevcut 89 çiftlikten 1570 de 132 çiftlik yapıldığı hesaplanabilmektedir.

Başlangıçta çok geniş alanlar için söz konusu olması gereken köy ve çiftliklerdeki bu alt-bölünme (parçalanma)nin, asla kullanılabilir toprakta bir azalma veya bir nüfus yığılması olarak değil, fakat, birçok göstergenin de doğruladığı üzere, bir işgâl ve toprağın giderek daha yoğun bir biçimde değerlendirilmesi biçiminde yorumlanması gerektiği anlaşılıyor.

Bu evrime çiftliğin toprak statüsüyle ilgili bir diğeri eşlik etmektedir: En azından Akkerman örneğinde olduğu üzere, başlangıçta çiftlik bir köyün sınırları içerisinde kurulmuş olup, onun bünyesinde müslim veya gayri müslim sakinler, çift sahipleri veya müccerredlerle bir arada sayıma tâbi olmuştur. Bu durum, 1570 de de tamamen ortadan kalkmış değildir: O tarihte Akkerman çiftliklerinden yirmisi hâlâ bu yörenin onbeş köyünün bir parçası durumunda olup, köylerden her biri duruma göre bir veya birçok çiftlik içermektedir (Büyükdere ve Kara İbrahim köyleri yedi ve dokuz çiftlikle başta geliyordu. Keza, Kili'nin köylerinden biri bir, Bender'in iki köyünden biri iki, diğeri de bir çiftlik içermekteydi. Öte yandan

Kefe livâsında gördük ki tüm çiftliklerin gelirleri yakınlarda bulunan Kefe kentinkine bağlanmıştır). Bununla birlikte, 1570 de çiftliklerin çoğunluğunun köylerden bağımsız ve müstakil arazi birimleri halinde tahrir olundukları sonucuna varmak için, bu çeşitli rakamlar mütevazi bir düzeyde kalmaktadır. Örneğin, Kili ve Bender'deki çiftlik arazilerinin bir zamanlar köylere aidiyetine işaret olunmuş değildir ve tersine, öyle görünüyor ki burada *ex-nihilo* (yoktan var edilen) kuruluşlar söz konusudur. Fakat, Akkerman'm çok sayıdaki bağımsız çiftlikleri için durum böyle değildir: İçlerinden hemen hemen hepsi için (Dördü «*haric ez-defter*» olan yedi şüpheli durum bir yana, s. 107-109) *defter-i atik*'de şu veya bu köyde yazılı oldukları nitelmesi kayıtlıdır: «*Defter-i atikde x nâm kariyede yazılmışdır*». Sonra bu çiftlikler sultanın özel bir emriyle köylerden ayrılmışlar (*emr-i şerif*le kesilmiş) ve sınırları saptanıp, onanarak durum kadıca kayda geçirilmiştir (15): «*Muayyen ve mumtaz smurları hüccet-*

(15) *Smurnâmelerin düzenlenmesindeki işlemler (mülk halinde) hakkında* bkz.: Ö. L. Barkan, «Türk-İslâm toprak hukuku tabikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: imparatorluk devrinde toprak mülk ve vakıfların hususiyeti», *Türkiye'de Toprak Meselesi I* içinde yeniden basılmıştır, İstanbul 1980, s. 265-266. Bu tip işlemlerin iyi bir örneği eski Kili kadısı Mevlâna Dervîş'e hitaben yazılan bir hükümde mevcut olup, İpsala kazasında vezir Rüstem Paşa'ya sultan Süleyman tarafından verilen bir çiftliğin sınırlandırılması ile ilgilidir: «... Haliyen düstür-ı ekrem, müşir-i mufahham, mükemmil-i mesâlihü'l-âlem ilâ ahirihî vezir-ı azamın Rüstem Paşa eda'mallahu ta'âlâ me'aliyehu hakkında ibraz-ı avâtif-ı aliyye-i şâhâne ve izhâr-ı avarif-i seniyye-i mülukâne idüb İpsala kazasında havâs-ı hümâyunuma muteallik olan çayırardan İpsala'da ahur kurbunda olan çiftlik ve çayır ki defter-i hâkanide yılda 800 akçe yazar ve Meriç suyu yanında Divâne İbrahim çayırı ki yılda 100 akçe yazar ve Kışlak yeri ki yılda 100 akçe yazar ve Divâne Bâli çayırı ki yılda 50 akçe yazar cümlesin müşârun ileyhe temlik ve ihsân idüb buyurdum ki: Hükmi şerif vusûl bulıcak te'hir ve terâhi itmeyub bi'z-zât ol çayırların üzerine varun etrâfında sınırına müttasıl olan yerler eğer subaşılar ve sipahiler timarlarıdır ve eğer evkaf ve emlâkdür bil'-cümle sâhiblerini veya vekillerini ve ol yerlerin müsinn ve mu'temedun aleyhi kimesnelerini cem' ve izhâr idüb dahî zikr olunan çayırların ve kışlakların smuru üzerine yürüyüb kadimden ilâ yevmina hâza ma'mulun bihi olan hududu ve sınırını hak üzere ma'lûm idinüb ve câbeca smur üzerinde alâmetler vaz' eyleyüb ana göre mufassal ve meşrûh huccet yazub ve imzalayub mühürleyub dahî südde-l sa'adetime irsâl eyliyesin ki ol huccete göre mulknâme-i hümâyûnum ve *sinurnâme-i şerifin* ihsan oluna bu bâbda tamâm ihimâm idüb bir vechle hak üzere taharri ve temyiz eyliyesiz ki mürûr-ı zamanla asla kimesne dahî ve nizâ etmeli olmaya şöyle bilesin...», Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 12321, s. 166a-117b.

Özel bir kadı türü olan *toprak kadıları* veya *toprak nâibi* bu tip işlerde uzmanlaşmışlardı. Bkz.: M. Z. Paka'nın, *Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 1972, s. 520.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

lerinden mesturdur». Artık bağımsız olduklarından gelirleri kendi fasılları altında ayrı olarak kaydedilmekteydi (1570 sicili): «**Haliyen müstakil olmağın tahtında hâsılları başka başka yazılmışdır**», (s. 92).

Bu arazi birimleri acaba kayıtlarda somut olarak nasıl yer almaktadır? Defter, kaza çiftliklerinin hepsinin bir özet listesini verecek başlar. **Çiftlik** (veya, alt-bölünmeye uğramışsa çiftlikler), aynen askerilerin çift ve baştınlarmda olduğu gibi, ilk (başlangıçtaki) çiftliğin sahibinin adı ile gösterilir. Bu ada bazen meslek veya işi belirten, sık olmamakla birlikte coğrafi kökenli de olan bir ünvan eşlik eder. Hatta, bir örnekte de adm çoğul olduğu görülmektedir: «**Çiftlik-i Kara Nasuhlar**» (s. 105) (16). Hacı İbrahim bin Hasan isimli birinin çiftliği ise «**Ya'kub kışlası**» biçiminde anılmaktadır. Bir köyden kopan çiftliklerin, coğrafi olarak yine yakındaki bu köye tâbi kalmaları olgusu dışında, birkaçı da nispeten sarih bir biçimde konumlarına uyum gösterirler: Bu bağımsız çiftliklerden biri bir göl kenarında imiş gibi geçer (**der gölbaşı**, s. 148). Kefe'ye bağlı diğeri Kudargan nehri yakınında bulunur (**der kurb-ı âb-ı Kudargan**, TT 214, s. 91). Turgudca (Akkerman) köyüne tâbi 11 çiftlik veya çiftlik grubu beş su kaynağının bulunduğu yerde imiş gibi gösterilir (**der mevzi-i Beşkuyu** veya **Beşpmar**, s. 103-106). Coğrafi nitelikli bilgiler daha öteye gitmediğine göre (veya daha önce de söylediğimiz gibi yalnız çiftlik adı bu konuda fazla aydınlatıcı olmadığından), ancak kaba hatlı bir konum saptaması ümit edilebilir.

Çiftliğin veya çiftlik grubunun böyle adlandırılması, çoğu kez güncel sahip veya sahiplerin (ya da daha çabuk gitmek için bunların bir kısmının diyelim) bildiriminden kaynaklanmaktadır; ancak, birçok halde (ama hepsinde değil) bunlar artık ilk baştaki sahipler değildir. Bunlar belgede «**Hâlen falanın elindedir**» gibi ifadelerle geçmektedir («**der yed-i...**» veya «**hâliyen der yed-i...**», Kefe'de «**der tasarruf-ı...**» ifadelerine rastlanmaktadır).

Kaza çiftliklerinin özeti verildikten sonra, sayım defterinin izleyen sayfaları, çiftliklerden her birinin köylerde olduğu gibi, önce sakinlerinin ayrıntılı bir sıralamasını, sonra da daha kesin bir betimlemesini verir.

(16) Küçük Katırcı köyünün bir parçası durumundaki bir çiftliğin mutasarrıfı olan Emrullah Halife, adını aynı zamanda bu köyün bir mahallesine de vermiştir (s. 68).

Gilles VEINSTEIN'den çeviren Yavuz CEZAR

Nitekim, işaret etmek gerekir ki ,birçok hallerde - sonra tekrar üzerinde duracağımız Kefe, Bender çiftlikleri ile Akkerman'a ait bazı öğeler (altı tane) hariç olmak üzere - çiftlikler tahrir olunmuş bir nüfusa sahiptir. Bunlar, basit mezra'alar olmaktan uzak olup, bu bakış açısına göre, daha çok birkaç sâkini olan küçük köylere, hatta bazen birkaç düzine sâkini olan orta büyüklükteki köylere benzerler. Bu olgu; müslümanlar kadar hıristiyanlardan da oluşan çoğunlukla farklılaşmış bir nüfusa sahip Akkerman'daki çiftlikler için özellikle doğrudur. Müslümanlar, çift sahibi evli adamlardan (« Ç » cim harfi ile işaretli) oluştuğu kadar (üç çiftlikten oluşan bir grupta bunların toplamı 21e, sekiz çiftlikli bir diğer grupta ise 13e varacaktır), mücerredlerden (« ƒ » mim işaretli) de oluşmaktadır. Mücerredlerin kesinlikle bekâr olmaları gerekmez (aralarından birinin bir oğlu var, s. 88); fakat bunlar en azından, çift sahibi olmayan reâyâlardır (17). Çiftliklerin hıristiyanlarına (gebrân) gelince: Bunların hepsi mücerred gibi farz edilmiş olup, aralarından büyük bir çoğunluğu da konar-göçer (haymanegân) ile göçmen anlamına gelmesi gereken preseleç (veya bazen preseleç oğulları) biçiminde(18) nitelenmiştir. Buradaki amacımız, 16. yy da Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde nüfusun yerleşmesini incelemek değil, fakat yalnızca orada ortaya çıkan çiftlik tipini belirlemek olduğundan, bu müslüman nüfus içerisinde tatarların önemine (Bu noktayı «anthroponymie» ve diğer göstergeler aydınlatıyor: tatar sıfatının isimlere eklenmesi...) ve keza bu «kır halkı» arasında bazı garnizon askerleri ile yardımcı zümrelerin (azab, beşlü, yamak) varlığına işaret etmekle yetineceğiz. Hıristiyan nüfusa gelince: Bunlar, «anthroponymique» zorlama bir etüdü olanak vereceği bir yaklaşımla, belli bir oran ve dağılım içerisinde, slav ve rumen göçmenlerden oluşmuş görünüyor. Akkerman çiftlikleri toplam olarak 150 müslüman hâne, 116 müslüman mücerred ve 112 hıristiyan mücerred barındırıyor ki, kazanın «kırsal» nü-

(17) TT 483'ün başında bulunan Silistre kanunu gösteriyor ki, her ne kadar Ç harfi

evli bir adamı (müzevec), ƒ harfi de bir bekârı (mücerred) ifade ediyorsa da, önce ferdin bir dirlik sahibi olup olmadığı hususunu göz önüne almak gerekiyor: «hemân it'ibâr çiftedir». Zaten aynı pasaj, defterde bu saptamalarla ilgili yanlışlıklar olasılığını göz önüne almaktaydı: Belki bu, s. 88 de işaret olunan duruma uygulanır; Ö. L. Barkan, XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mâfi Esasları, I-Kanunlar, s. 279, par. 7.

(18) Terim bugünkü bulgarcanın preselvat (göçmek) ve preselnik «göçmen» sözcüklerini andırıyor.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

fus toplamına oranla (Akkerman kenti toplam dışında tutulmuştur) bu toplam, müslüman hânelerin % 20,5 ini, müslüman mücerredlerin % 50 sini ve gayri müslimlerin % 50 sini (hâne-mücerred) temsil etmektedir. Buna karşılık Kili çiftlikleri tahrir edilmiş nüfus içermiyor (sırasıyla, içlerinden bir hâne ile iki müslüman mücerred olan ikisi hariç); fakat, yükümlülükleri arasında pek sık rastlanan «ispence-i gebrân-ı haymanegân» isimli kişisel vergilerine bakılırsa (19), buraların sık sık hıristiyan göçebelerin ziyaretine mâruz kaldığı sonucuna varılabilir. Bu verginin birim tutarı (erkek kişi başına 25 akçe) göz önüne alındığında ise, aralarından bazı çiftliklerin düzenli olarak 18 ve 20 ye, tüm Kili çiftliklerinin de 181 e kadar tahsil ettiği hesaplanır ki, bu rakam, bu kazanın köylerinde tahrir edilen hıristiyan hâne ve mücerredlerin sayısına yaklaşık eşit demektir.

Bu yöre çiftliklerinin genel olarak tanıtılması ile ilgili bu konuya son verirken, Kili bölgesinde bunlara çok benzer bir diğer arazi biriminin bulunmakta olduğunu ekleyelim: **Kışlaklar** (20). 1570 sayım defteri (s. 136 ve 148) Kili'de hepsi **haric ez-defter** olan 48 **kışlak**'m varlığını ortaya koymakta. Bunlardan 29u Karaada ile Karadeniz adası'nda (gerçekten Tuna deltasının tümünü ya da bazı daha kesin kısımlarını belirten ifadeler) bulunmakta olup, gelirleri Kili kentinkine bağlıdır. Diğer 19 u ise kazanın kara tarafında yer almıştır (**der smur-ı Kili**). Ayrıca, diğer 22 si de Boğdan arazisinde bulunmakta (**der sınır-ı Boğdan**) olup, gelirlerinin bir bölümü -bu noktaya tekrar döneceğiz- Kili **eminince** tahsil edilmektedir. Tanım itibariyle geçici olmalarına ve dolayısıyla tahrir edilmiş nüfustan yoksun bulunmalarına rağmen, bu kuruluşlarla çiftlikler arasında bir benzerlik kurulabilir. Zira bunlar, malî yükümlülüklerinin de ortaya koyduğu üzere, hayvancılığın olduğu kadar, tarımsal bir faaliyetin de merkezidirler. Ayrıca, Kili çiftlikleri gibi bunlar da hıristiyan göçebelerin ziyaretine mâruz kalmaktadır ki, bunu «ispence-i gebrân-ı haymanegân» isimli verginin ödenmesinden anlıyoruz (Bu vergi Kili'nin kıtasal kışlaklarında 20, Boğdan kışlaklarında da 48 kişiye tekâbül ediyor).

(19) M. Berindei ve G. Veinstein, «...fiscalité de la province de Bender-Akkerman...» a.g.m., s. 279.

(20) Zaten daha yukarıda gördük ki, Akkerman çiftliklerinden biri aynı zamanda **Ya'kub kışlası** adını taşımaktaydı (**çiftlik-I Hacı İbrahim bin Hasan Halifelu** ayağında **Ya'kub kışlası** demekle ma'rûfdır; s. 97).

Gilles VEİNSTEİN'den çeviren Yavuz CEZAR

Nihayet, köy ve kentlerde olduğu gibi, sayım defterinde her bağımsız çiftlik veya çiftlik grubunun (ya da kışlak) takdimi, aralarından her birinin hâsılat tutarı ile birlikte, çiftliğin tâbi olduğu çeşitli hak ve yükümlülüklerin bir dökümü ile sona eriyor. Mutasarrıfların ödevleri vesilesiyle bu noktaya daha ayrıntılı biçimde tekrar döneceğiz.

* *

Şimdi; Kefe ve Akkerman sancaklarının genel örgütlenişi içerisinde çiftliklerin rolü ile bu kurumun gerçek niteliğini daha iyi belirleyebilmek için, mutasarrıfların yükümlülükleri ve ödevlerinin içeriği gibi kimlikleri ve de bunların belirlenmesini düzenleyen ilkeler üzerine sorular sormamız gerekiyor.

Rastlanılan mutasarrıf tiplerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, ilk mutasarrıfları (ki çiftlikler bunların hayrına tesis edilmişti ve daha önce de söylediğimiz üzere, bazı hallerde 1570 de bunlar hâlâ mutasarrıf durumundaydı) ikinci kuşak mutasarrıflardan ayrıarak, bunları bir tablo halinde sunmak bize yararlı görüldü:

ÇİFTLİK ve KIŞLAK MUTASARRIFLARI

KATEGORİLER	İLK MUTASARRIFLAR (VEYA BİLİNEREK MUTASARRIFLAR)	İKİNCİ KUŞAK MUTASARRIFLAR
-------------	--	-------------------------------

A. GÖREVLERİ

I. ASKERİLER

1) Muvazzaf subaylar:

Tursun Paşa

Silistre livâsı miralayı

Zaîm : 1

Sipahi : 1

Bey : 2

Bey (başkaları) : 2

Bender dizdâri

Kili dizdâri

Kili kalesi kethüdâsı

Akkerman müstahfızları kethüdâsı

Kefe azabları ağası

Akkerman azabları ağası

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

	Akkerman beşlüleri su- başısı	
	Diğer ağalar : 10	Diğer ağalar : 1
	Re'is : 4	
	+1 re'is oğlu	Subay çocukları : 2
	Tovica : 1	
2) Mazûl subaylar :	Akkerman azabları ket- hüdası	
3) Muvazzaf asker- ler :	Çavuş : 3+1 çavuş oğlu Yeniçeri : 1 Merd-i kale : 6 Beşlü : 10 Topçı : 1 Cebeci : 1 Kürekçi : 1 Korucu : 1 Yürük : 1 Gazi : 1	Çavuş : 2 Yeniçeri : 2 Merd-i kale : 3 Beşlü : 3 Gazi : 2
4) Mazûl askerler :	Merd-i kale : 7 Beşlü : 2	Merd-i kale : 3
TOPLAM :	53 (% 25)	26 (% 17)

II. İDARECİLER, İLİM ve DİN ADAMLARI

1) Ulemâ ve diğer din adamları

Kadı : 2 (Biri Taman'm)	
Nâib : 1	
Mevlâna : 4 (Biri Kefe müderrisi)	Mevlâna : 1
Halife : 1	
Fakih oğlu : 1	Hatib : 1
Koca : 3 (Biri Kefe ken- ti kethüdası ve hâfızı)	Koca : 1
Baba : 2	
Dede : 2 (Pir dede ve Sal- tuk dede)	
Pir : 1	Pir : 4

Gilles VEINSTEIN'den çeviren Yavuz CEZAR

2) Diğer idareci ve okumuşlar :	Kili emini Voyvoda : 2 Tercüman-ı dergâh-ı âli : 1 Çelebi : 7 Nâzır : 2 (Biri Kırım hânının)	Kâtib-i harcı-ı hasa-ı Kefe Çelebi : 3 (Biri Kırım hânı güm-rükçüsü)
TOPLAM :	31 (% 14,5)	11 (% 7)

III. RESMÎ OLMA-
YAN MUTASAR-
RIFLAR

1) İleri gelenlerin adamları :	Merdüm-i Ahmed Paşa: 1 Merdüm-i Rüstem Paşa: 1	
2) Meslek sahibi kimseler :	Çermci : 1 Örekçi (veya örkcü) : 1 Kazzaz : 1 Kıhçcı : 1 Kılıçcı oğlu : 1 Sabuncu : 1 ve kardeşi Dölger : 1 Kassâb : 4 Nalbend : 1 Derzi : 1 Balıkçı : 1 Deveci : 1 Hamamcı : 2 Çiftçi : 1 Cerrah : 1 Aşçı : 1	Berber oğlu : 1
3) Kadınlar :	4 (Kili kazasında)	10
4) Azadlılar (Atik) .	3	2

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

5) Çiftliğin bulunduğu köyün sâkinleri :		22 vak'a
TOPLAM :	29 (% 14)	35 (% 23)
IV. BELİRSİZLER :	98 (% 46,5)	82 (% 53)
MUTASARRIFLAR TOPLAMI :	211	154
B. TAMAMLAYICI ÖZELLİKLER		
1) Özel olarak belirtilmiş coğrafi köken :		
Sofyalı :		
Filibelü : 1		
Gümülcine : 1		Babadağ (Baba) : 1
Eflâk : 1		
İstanbul : 1		
Bosna-Bosnalı : 2		
Arnavud : 1		
Sakızlı : 1		Sakızlı oğlu : 1
Karaman : 1		
Çerkes : 1		Çerkes : 1
Tatar : 1		
2) Hacı müslümanlar :	12	15
3) Muhtemel dönemler (veled-i Abdullah) :	12 (Sekizi Kili kazâsındadır. Biri papas oğludur: bin papas)	4

Yukarıdaki tablo birçok açıklamayı gerektiriyor. Birkaç tamamlayıcı bilgi de vererek, bunlardan hiç olmazsa bazılarına değinmek istiyoruz.

Çiftlik mutasarrıfları tamamen müslümandır. Kışlaklar ise, gerek Kili çevresindekiler, gerekse Boğdan'dakiler olsun, kâh müslümanların, kâh hıristiyanların ve hatta bazen bir kısmı müslüman, diğerleri hıristiyan olan çok sayıda kişinin uhdesinde olma bakımından çiftliklerden ayrılıyor. Daha kesin ifade etmek gerekirse, bun-

lardan 8 i hıristiyanların, 29 u müslümanların, 3 ü de «karma» grupların uhdesindedir. Çiftliklerden bir ikisinin de, muhtemelen islâmiyete döndürülenler elinde olduğunu (özellikle ilk mutasarrıflarla ilgili olarak) ekleyelim. Bunu, «veled-i Abdullah» ile bir vak'ada karşılaştığımız ve ondan da kuvvetli bir kanıt olan «bin papas» nitelemesinden anlıyoruz.

Bu mutasarrıfların sınıflandırılmasına yeltendiğimizde bazı güçlüklerle karşılaşmaktayız: Nitekim bu konuda, kısmen ünvanlara ve muğlak anlamlı meslekî sıfatlara dayanmak zorundayız. Öyle görünüyor ki, **koca**, **çelebi**, veya **baba**, **dede**, **pir** gibi terimlerin kullanımını oldukça belirsizdir (Örneğin **kassâb**'lardan birinin adı **Halil Çelebi**'dir). Öte yandan, işaret olunan mesleklerden bazıları özel kişilerce ifa olunabileceği gibi, kale adamlarının ihtisaslarına da tekabül edebilir: **Nalbend**, **dölger** gibi (21). Ayrıca, verilen tüm bu mesleki sıfatların, ne ölçüde şimdiki meslekle, ya da eski bir faaliyetin gereği bir lâkabla ilgili olduğu sorusu da akla gelebilir. Özellikle «Belirsizler» kategorisindeki fazlalık-Hiç bir mesleki göstergeye ya da ünvana sahip olmayıp, yalnız ad ve soyadlarıyla belirtilmiş kişiler sorun olmakta: Öyle görünüyor ki, bu mutasarrıflar («İlk» mutasarrıfların % 46,5 i, «İkinciler» in % 53 ü) askerî ya da özel herhangi bir iş sahibi değiller; yoksa, özel bir nitelemeden yoksun kalmazlardı (Bununla birlikte, bu gibilerden biri defterin bir yerinde «Cihan Bey bin **Hızır sipahi**» biçiminde tanımlanırken, diğer bir yerde yalnızca «Cihan veled-i Hızır» biçiminde anılıyor. s. 105, 109). Bununla birlikte, bu belirsizler, **raiyyet rüsumı**'na tâbi sıradan dirlikleri değil de,, bu çiftlikleri tasarruf ettiklerinden, artık basit reâyâlar yerine konmuş değillerdir. Kuşkusuz, bunların bir bölümü çiftliklerini, bir vakitler özel bir iş sahibi olabilmiş babalarından (Bu noktada ilk sahiplere göre ikinci kuşaktaki belirsizler oranının daha kuvvetli olması dikkate değer) tevarüs etmeye borçludur (Bu noktaya tekrar döneceğiz). Fakat, bu belirsizlerin en azından büyük bir kısmının oymak hiyerarşisinde belli bir yere sahip tatarlardan oluştuğunu (Hatta bu sıfat onlara yalnız bir kez verilmiş olsa ve adları da genellikle ortak müslüman geleneğine uygun olup belli bir özellik taşımasa bile) varsayıyoruz. Keza, başka bir nitelemesi olmayan ve en azından «ilk» et mutasarrıflarda sayıları nisbeten önemli bir miktara varan (on ta-

(21) Örneğin bkz.: M. Berindei, G. Veinstein, «La présence ottomane en Crimée...», a.g.m., s. 398.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

ne) bu ağalar (ve hatta başka bir sıfatı bulunmayan bazı beyler) arasından bunların bir bölümünü (en üstekileri?) teşhis etmek gerekirdi: Zaten bunların sayıları, bu sıranın, bölgedeki kalelerde bulunan Osmanlı subayları sayısını geçiyor. Bu varsayımın desteğiyle, Akkerman'm Çalış ve Gaybi köylerinin Tatarlar Ağası biçiminde anıldığına işaret edeceğiz (s. 83 ve 84). Benzeri biçimde, Kefe'de Sagırcı Ağa denen biri «raiyyet-i hân» olarak vasıflandırılmıştır (TT 214, s. 91). Yine, benzer biçimde, çiftlik mutasarrıfı olan bu hatun'lar birçok durumda, baba ya da kocalarının basit mirasçıları olarak değil, fakat, aynen belli sıradaki Tatar «hanım»lar gibi, bizzat kendileri çiftlik tasarruf eder biçimde gösterilmişlerdir (Hatta ilk el mutasarrıflar gibi).

Mutasarrıflardan bir kısmının gerçek kimliği ile ilgili çaresiz belirsizliğin derecesi ne olursa olsun, bazı noktalar yine de berrak biçimde ortaya çıkmaktadır. Mutasarrıflar, aynı anda hem değişik, hem de aşağı kategorilere mensuptur: Bölgemizdeki çiftlikler, subay, asker, mazul asker veya ulemâ (Her ne kadar bu sonuncular özellikle Kefe'de temsil olunsalar da) olsun, hiç bir özel kategori için rezerve edilmiş değildir. Eğer birçok kategori çıkar sağlamışsa, tevcihler büyük bir yumuşaklıkla yapıyorken, artık bunların katıca belirlendiği söylenemez. Tevcihler, başlıca olarak «mahallî zevat»a yönelmektedir (üç vak'ada, Osmanlı topraklarında bulunan Kırım Hânının memurları da buna dahildir). Fakat, aynı şekilde, bir Tursun Paşa'yı (22), yakın bir sancağın yüksek bir görevlisini, Silistre livâsı mîralayını, Rüstem ve Ahmed paşaların (Öyle görünüyor ki Süleyman I'in iki büyük veziri) adamları (merdüm)m ve faaliyetleri bölgedeki hayvan yetiştiriciliği ile ilgili olabilecek bir İstanbul kassab'mı da nemâlandırmaktalar. Nihayet, işini nerede icra ettiği tam olarak bilinemeyen bazı askerî memurlar da bundan yararlanmaktadır: Bir zâim, bir sipahi, bazı çavuş ve yeniçeriler (Bu arada yeniçeri Mustafa, Abdi Çavuş'un kardeşidir. s. 92), bir Bâb-ı Âli tercümanı [İbrahim adlı müslüman, Boğdan'da kışlak tasarruf eden bu İbrahim Polonya asıllı bir dönme olup-Joackym Strasz-özelikle Polonya'daki görevlendirilmeleriyle tanınır (23)].

(22) Bunun kim olduğunu saptayamadık

(23) 1547 de, Viyana'ya yeni barış anlaşmasının taşıyıcısı olarak giren İstanbul'daki Avusturya habercisine yeniden refakatle görevlendirilmişti. J. Matuz, *Herrscherrkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen*, Freiburg in Br., 1971, no 240; Fakat, daha çok, Polonya kralı Sigismond II Auguste Jagellon nezdinde önce sultan Süleyman'ın, sonra da Selim II nin habercisi olarak -belli ki köke-

Gilles VEINSTEIN'den çeviren Yavuz CEZAR

Çiftlikler, ilgili kategorilerden hiç birinin tekelinde değilse de, tersine sistemli olarak belli bir kategorinin tüm üyelerine, onların normal geçim vasıtasını oluşturmak üzere, tevcih de edilmemişlerdir. Bu noktada, giriş kısmında anımsatmış olduğumuz askerî çiftlikler ile bunların farkı üzerinde ısrarla durmaya gerek yok. Kuşkusuz, muvazzaf veya emekli bir miktar beşlü veya Akkerman sancağını mer-i kale'si çiftlik almıştır; ama hepsi değil. Tersine, aralarından bazıları, aynen azablar gibi, reâyaların resm-i çift'ine benzer bir vergi mukabili, köylerde ve hatta başka mutasarrıfların elinde bulunan çiftlikler üzerinde basit çiftler almışlardır (İlgili çiftlik ve köylerin gelirleri dökümü içerisinde «resm-i çift ma' yamak» -örneğin s. 102 - veya «resm-i çift-i re'âyâ ve gayri» -örn. s. 172 - gibi ifadelere rastlanmaktadır): Böylece, örneğin bir azab ile emekli bir merd-i kale Kaya (veya Kaba) voyvoda çiftliği üzerinde basit çift mutasarrıfları olarak tahrir edilmişlerdir (s. 89). Keza, Süleyman voyvoda'nın çiftliği diye anılan köyde üç beşlü ile iki merd-i kale tahrir olunmuştu (s. 172). Benzer tarzda, birkaç baba ve dede çiftlik mutasarrıfı iken, ulemâyâ ait bir çiftlik üzerinde bir tekkenişin basit bir çift mutasarrıfı olarak yazılmıştı (s. 98).

Askerî çiftliklerden farklılık konusuna yeniden dönersek; Karadeniz'in kuzeyindeki bu çiftliklerden hiçbirinin -birçok yeni mutasarrıf aarsmda bölünmüş olduklarında yüzölçümlerinin değişebileceği olgusu hariç - belirli bir göreve sürekli olarak bağlanmadığı görülür. Doğrusunu söylemek gerekirse, ikinci mutasarrıfın bir önceki ile aynı işi icra ettiği yalnız bir hale rastladık: Kara çavuş'un Ki-

---

niyle ilgili bir görev- 1564 ve 1569 yıllarında hizmet gördü ve bu ünvanla Osmanlı İmparatorluğu, Polonya ve Boğdan arası ilişkilerde önemli bir rol oynadı. Bkz. Z. Abrahamowicz, *Katalog dokumentow tureckich*, Varsovie, 1959, belge no 177, 178, 202, 203; M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, II, Bucarest, 1965, belge no 94, s. 34; Mustafa M. Mehmet, *Documente Turcești privind istoria României*, I, 1455-1774, Bucarest 1976, belge 94, s. 90; keza bkz.: J. de Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman* (trad. J. J. Hellert), t. VI, Paris 1836, s. 314. Bu tercüman, başta Süleyman I'in Sigismond-Auguste'e mektupları olmak üzere, Osmanlı otoritelerince Polonya'ya gönderilen birçok mektubun genel olarak polonezceye (bazen latinceye) çevrilmesi işini gerçekleştirdi. Z. Abrahamowicz, a.g.e., belge no 124, 126, 131, 134, 136-140, 142-143, 146-147 (çevirmen «supremus interpres İbrahim Bey» olarak adlandırılıyor), 155, 157-169, 163-164, 166-172, 176, 179, 185-186, 189, 205-206, 208-209. Bu belgelerin tarihleri 1551 - 1570 yılları arasında sıralanmaktadır.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

li kazasındaki çiftliği, 1570 de bir Ramazan çavuşa geçmiştir (s. 143). Yoksa genelde, bir topçunun çiftliği Hân'ın bir gümrükçüsüne (s. 107), bir yeniçerininki emekli bir kale adamına (s. 95), vs., geçmektedir. Bununla birlikte, kaydedelim ki, bir belirsizden diğer bir belirsizge geçme hallerinde, bunun ne ölçüde devam ettiği veya etmediğinin tahmin ve takdirine elbette olanak yoktur.

Öte yandan, her ne kadar bir çiftliğin ilk mutasarrıflarının (ki çiftlik bunlar hayırına tesis olunmuştu) tümü, belirli resmî bir görevle onurlandırılmış görünmüyor ise de, bu eğilim bilhassa ikinci kuşak düzeyinde hissedilir biçimde kuvvet kazanmaktadır. Nitekim, bu kuşakta, «Resmî olmayan mutasarrıflar» ile «Belirsizler»in toplam mutasarrıflara oram %76 ya (ilk kuşaktaki %60,5 e karşı) yükselmektedir. Irsî geçişler (buna daha önce imâda bulunduk ve ilerde daha geniş biçimde döneceğiz) bu evrimi ancak kısmen açıklıyor. Diğer faktörlerin rolü tasavvur olunabilir: Konu, mevcut elverişli kayıtların verilerine göre muhakeme edildiğinde (24); görünüşe göre Akkerman sancağı, 15. yy sonunda, muhtemelen bir yandan Boğdan seferi ertesinde ve öte yandan 1570 yıllarında askerî potansiyelini azaltmıştır ki bu, askerî adaylarda da bir azalmaya yol açmış olabilir (İlk mutasarrıflardaki % 25 e karşın, ikincilerin % 17 si askerîdir). Öte yandan, görünüşe göre, çiftlikleri fiilen işleyenler (sorunun bu vechesine tekrar döneceğiz), ikinci kuşakta bunları ele geçirmeye yeltenmektedir. En azından, Akkerman köylerinde bulunan çiftliklerin çarpıcı biçimde canlandırdıkları manzara budur: Bu durumdaki 32 çiftlikten 22 si, daha önceki pek çeşitli mutasarrıflardan müteakabil köylerin nüfusuna intikal etmiştir: 1570 de bunlar, köy sâkinlerinin elindedir (der yed-i ehl-i kariye; örneğin s. 68). Bir vak'ada ise, çiftliği tekrar ele geçirenler köyün 20 sâkininden yalnız üçüdüür (s. 74). Askerî adaylarda henüz yüzyüze gelinen bu apaçık azalmanın ötesinde, acaba, devlet memurlarınca bu tip tevcihlere duyulan bir soğukluğu ya da devletin, toprağı doğrudan işleyenleri hoş tutmaya yönelik bir iktisadî etkinlik politikasına öncelik verişini de yardıma çağırarak gerekir mi? Durum ne olursa olsun, bu evrim, söz konusu çiftliklerin bir ücret tarzından (timar ya da askerî

(24) TT 483'ün verileri dışında, 1487-88 de Kili için ayrıca bkz.: Kâmil Kepecioğlu tasnifi, 1/4725; 1486-87 de Akkerman için ise bkz.: K.K.T., no 1-4874; ve N. Bel-diceanu, «Killia et Cetatea-Alba...», a.g.m., s. 220-221.

basit çiftlik ve baştinalar gibi) ziyade bir kolonizasyon aracı olarak görünmelerine katkıda bulunmaktadır.

Mutasarrıfların mahiyeti üzerine bu açıklıklar getirilmişken her zaman bir mutasarrıfa bir çiftlik düşmediğine de işaret etmek gerekir. Aynı aileden veya aynı cinsiyetden bile (hatta birkaç kışlak için aynı dinden) olması gerekmeyen birçok kişi, müştereken tek bir çiftliğe tasarruf edebilir: Çiftliklerimizden sekizi böyle iki kişinin (örneklerin yarısında kardeşler), dördü üç kişinin (birinde iki kız kardeş), ikisi de beş kişinin elindedir.

Bazı mutasarrıflar -kuşkusuz en önemsizler değil -ise tam tersine iki çiftliğin (ya da kışlak) başındadır: Örneğin, Kili dizdârmm(s. 142), Cihan Bey adlı sipahinin (s. 105 ve 109), Hasan oğlu Hacı İbrahim adlı birinin (s. 96, 97) ve Hacı Memi oğlu yeniçeri Ali'nin (s. 101-2) durumu böyledir. Bu son iki örnekte, her birinin çiftliği aynı köye tâbidir ve dolayısıyla çiftlikler komşu olmalıdır. Yine komşu iki çiftliğin başında ise, bu kez beş kişiden oluşmuş benzer bir ortaklık görülecektir (s. 105). Keza, Kili emini kendi bölgesinde bir çiftliğe ve ona sınırdaş olan bir kışlağa sahiptir («çiftlikle sınırdaşdır», s. 148-149). Mustafa re'is ise, Akkerman'ın bir köyünde bir çiftlik ile Kili kazasında bir kışlağa sahipti (s. 72 ve 149); kızı Hâss kadın, onun kışlağını tevârüs ederken, aynı anda bir diğer kışlağı da, birçoklarıyla birlikte müştereken tasarruf edecektir (s. 148, 149); onun kocası Kaya Bey de Kili'de bir çiftlik tasarruf edecektir (s. 145).

İki örnekte ise, bir çiftlik tasarruf edişe bir de yel değirmeninin eşlik etmekte olduğunu ekleyelim: Akkerman'ın bir grup çiftliğinden üçüne tasarruf eden Selim hatun, aynı anda, bu grupla birlikte tahrir olunmuş bir de yel değirmenine sahiptir (asyâb-ı bâd-ı Selim hatun, s. 108). Keza Hemdem Ağa da, Kili'nin bir köyünde, bir çiftlik ile değirmene aynı anda sahiptir (s. 137).

Çiftliğin mirasa konu olma özelliğine, örneklerin hiç olmazsa bir kısmında tamk olunmaktadır. Nitekim, çiftliğin, bir önceki mutasarrıftan çocuk veya çocukların ellerine geçtiği görülüyor. Bununla birlikte, Mustafa re'is'in kışlağı için «haliyen emr-i şerifle kızı Hâss kadın elindedir» (s. 149) özel kaydının bulunması anlamlıdır. İntikalin yapılabilmesi için, merkezî iktidarca her ne kadar özel bir ölçütün elde bulundurulması gerekiyor ye bu konuda, örneğin basit reâyâ ve asker çiftleri için şu veya bu biçimde yayımlanmış miras

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

yasaları bulunuyor idiyse de, bunlar buradaki duruma uygulanmıyordu (25). Gerçekten, rastlanan intikal vak'aları çok farklı uygulamaları arz etmektedir: Uygulamada genel bir ilke ortaya koymak olanaksız; tersine, benimsenen çözümlerde (daima merkezî iktidarca; ya da inisyatif bazen mahallî otoriteye ait?) deneycilik ve keyfilik geçerli olmuş görünüyor. Değişik vak'alarda, babanın geliri ile mirasçı ya da mirasçıların çiftlik ya da çiftlikleri gelirini karşılaştırabilseydik, muhtemelen durumu orada daha açıkça görebilirdik. Ancak, görüleceği üzere, bu değişik gelirleri birbirinden ayırmak mümkün olmadığından, bu işlemi yürütmeye ne yazık ki olanak yoktur. Bu koşullar altında; baba çiftliğinin bazen basitçe oğluna geçtiğini, fakat bazen de, bırakılan çiftliğin birçok çiftliğin oluşmasına yol açarak, mirasçının bunlardan yalnız birini aldığını (s. 108), ya da bu oğulun (veya pek seyrek olarak kız) baba çiftliğini, bir bölüm rejimi uyarınca, onunla görünür hiçbir aile bağı olmayan kişi ya da kişilerle paylaşmak zorunda olduğunu (s. 105), ya da tersine, Osman Bey veya yeniçeri Ali örneğindeki gibi, oğulun baba çiftliğine ilâveten ikinci bir çiftlik tasarruf ettiğini (s. 90 ve 91, 101 ve 102) saptamakla yetinelim. Eğer, iki ya da daha çok mirasçı varsa, Hasan Çelebi'nin iki oğlundan her birinin ayrı bir kışlak almasında olduğu gibi (s. 149), mirasçılardan her biri kendininkine tasarruf ederek, baba çiftliği ikiye bölünebilir (s. 106, 141), ya da oğullardan biri babasının çiftliğini alır ve ikinciye bir diğer çiftlik tevcih olunur (s. 91). Ancak, çeşitli mirasçıların, baba çiftliğini iki veya üç kişi halinde müştereken tasarruf etmeleri durumu daha çok vak'ada görülmektedir (s. 89, 141): Kefe'de, gâzi ünvan veya lâkabı taşıyan iki mirasçı, Kırım Hânı tâbilerinden bir ağa olan babalarının çiftliğine müştereken sahipler (TT 214, s. 91). Bu müşterek mülkiyeti tamamlamak üzere, ek bir tevcih gelebilir: Salih'in üç oğlu, babalarının çiftliği (Bu da zaten iki ayrı çiftliğe ayrılmış olup, her birine birin üçte biri düşmektedir) yanı sıra, eskiden Arslan Ali'ye ait olan bir diğer çiftlik almışlardır (s. 103 ve 108).

Mirasçılar, genel olarak «Belirsizler» dir. Ancak, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bazen bunların ünvanları var; ama bu ünvan babalarınınkinin aynı değil (Demek ki, aynı çiftlik bir başka göreve eşlik etmekte): Yeniçeri Ali'nin babası Hacı Memi adlı biriydi ve

---

(25) H. İnalçık, «Land problems...», a.g.m., s. 223-224.

Gilles VEINSTEIN'den çeviren Yavuz CEZAR

o da Şuca adlı bir berberin oğluydu (s. 101). Merd-i kale Hacı Şa'ban babası Hacı Ramazân'm çiftliğini alır ki, onun da bir **merd-i kale** olup olmadığı meçhuldür (s. 93). Kefe'de, iki oğuldan biri **şehir kethüdası'nın** çiftliğini alırken, kendisi aynı kentin **harç-ı hassa kâtibidir** (TT 214, s. 91). Oğullardan birkaçının, eskiden babalarının olan çiftlik üzerinde **resm-i çift** veya daha ziyade **resm-i mücerrede** tâbi basit reâyâlar gibi tahrir edilmiş bulunmaları olgusu, oğulların içinde buldukları koşulların eşitsizliğini göstermesi açısından pek anlamlıdır: Tanabaş'm çiftliği, oğullarından ikisi için iki ayrı çiftliğe dönüşmüş olmakla birlikte, bunların iki erkek kardeşi orada basit **mücerred**'ler olarak görünmektedir (s. 106). Keza, İşbek (?) Ağa'nın -belli ki Tatar- oğlu, ilk elde babasının çiftliğine tasarruf eder olarak gösterildiği halde, diğerleri arasında (Bunlara İşbek Ağa'nın bir damadı da dahil) orada aile reisi gibi tahrir edilmiş (Ağa oğlu olsa da!) ve **resm-i çifte** tâbi kılınmıştır (s. 98).

Özet olarak, çiftliklerin tevehhlerinde olduğu kadar intikalde de, herşeyin gelişigüzel yapıyor görüldüğü böyle bir çeşitlilik, çiftliklerde, sıkıca düzenlenmiş bir kurumlaşma ve belli görevler için iyi ce saptanmış bir dağıtım/paylaşım tarzının varlığını görmeyi engelliyor.

* *

Bir çiftlik sahibi olmanın faturası nedir? Çiftlik mutasarrıfı ondan ne tip gelirler sağlar? Bunların vergi gelirleri olmadığı konusu aydınlık olup, bu noktada onun **timardan** farklı oluşu da apaçıktır (26). Mutasarrıfın eline geçen bizzat işletmenin ürünüdür. O, bir vergi tahsildarı gibi değil, fakat bir zilyet olarak (mülk sahibi demiyoruz; zira, Osmanlı Devleti'nde normal olarak toprağın çıplak mülkiyeti devlette kalır) (27) görünür. Bu noktada, **timardaki sipahinin hassa çiftliği** ile bunlar arasında bir yakınlık bulunabilirse de, her ikisinin fiskal rejimleri tamamen farklıdır: Nitekim, çiftliğe tasarruf edilebile buradaki bir resme tâbidir. Bu resim, sıradan bir dirliğe

---

(26) Dipnot 3 de ortaya çıkan ya da dipnot 15 de Rüstem Paşa'ya verildiği görülen çiftlik tipi ile farklılık da en az bu kadar açık: Bu örneklerde açıktır ki, dirlik sahiplerine tefvîz olunan şey, defterlerde gösterildikleri biçimiyle fiskal gelirlerin kendisidir (Zaten vezir-i âzâmin çiftliğinin mülk olarak ihsan olduğu belirtilmiştir).

(27) H. İnalcık, «Land problems...», a.g.m., s. 221-223-224.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

tasarruf etme durumunda tâbi olunan ve tutarı da onunla aynı olan (22 akçe) **resm-i çift** ile mukayeseye daha elverişlidir (28). Ne var ki, çiftliklerin her biri de 22 akçelik özel bir resim ödediğinden, herhangi bir köy veya çiftliğin (veya grubunun) gelirleri içinde **çiftleri** ve **resm-i çiftleri** ayırt eden sayımcı tarafından, bunlarla öbürleri arasında özenle bir ayırım yapılmamıştır (Gerçi, çiftliklerin bazıları üzerinde «mim» harfi bulunmaktadır ki, bu, onların mutasarrıflarının bekâr olduğunu ifade eder; ancak, resmin tutarı bundan hiç etkilenmemiştir). Bu resmin bir benzeri Tuna deltası ile Kili çevresindeki **kışlakların** tasarruf edilmesi için mevcuttur (Boğdan'dakiler için değil. Zira, bu kez tasarruf edilen toprak Boğdan egemenliğini simgeler ve dolayısıyla buradaki durum Osmanlı vergi sistemini göstermez): Bu konuda, kayıtlarda **resm-i kışlakhâ** ifadesine (s. 136) rastlanır (29); resmin tutarı bu kez kışlak başına 30 akçedir ki (s. 136, 139) zimmiler gibi, müslümanlar da bunu öder.

Ünvan ve görevleri ne olursa olsun, tüm mutasarrıflar, toprak tasarruf etmenin gereği olan bu iki resimden bir veya diğerine tâbidirler. Bununla birlikte ulemânın bundan muaf olması mümkündür. Zira, **nâib Şucâ Halife**, **kadı Bedreddîn** ve **Pervâne** adlı üçüncü bir kişinin müştereken tasarruf ettikleri bir **çiftlik** örneğinde bu resmin olmadığı görülmektedir (s. 99). Keza, mutasarrıflar arasında ulemânın nisbî önemine işaret ettiğimiz Kefe çiftliklerinde de görünüşe göre, bu resim mevcut değildir.

Öte yandan çiftlikler, bölgenin üretim, hayvancılık ve ticarî işlemler ile ilgili yürürlükteki vergilerinin tümüne tâbidir (30). Bu konuda **çiftliğin** fiskal statüsü basit bir **çiftinki** ile aynıdır. Zaten, kayıtlarda herhangi bir arazi biriminin fiskal yükü sunulurken, biza-tihi çiftliğin (veya çiftliklerin) mali yükümlülükleri ile **çift** mutasarrıfları ve **çiftlik** üzerinde tesis olunmuş diğer unsurların yükümlülükleri tamamen birbirine karışmıştır: Bu nedenle, bir ya da birçok **çiftlik** içeren bir köy örneğinde, vergilerinin ne kadarının **çiftliklerin** (daha da önemlisi özellikle çiftliklerden birinin), geri kalan ne kada-

(28) **Resm-i çift** hakkında bkz.: H. İnalçık, «Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu», *Bellekten*, XXIII, 92, 1959, s. 577-586.

(29) M. Berindei ve G. Veinstein, «...fiscalité de la province de Bender - Akkerman...», *a.g.m.*, s. 285.

(30) Aynı eser.

rının da köyün faaliyeti ile ilgili bulunduğunu saptamak mümkün değildir. Aynı biçimde, bağımsız bir çiftlik veya çiftlik grubunda, çiftliklerin fiskal yükümlülüğü ile buraya bağlı müslüman veya hıristiyan reâyâlar ile yerleşik veya göçebelerin fiskal yükümlülükleri kayıtlarda arada açık bir ayırım yapılmadan verilmiştir (Kişiyeye özgü ve toprak tasarruf etmeye ilişkin vergiler hariç). Bu koşullarda yalnızca çiftlikler için zorunlu olan yükümlülüklerle karşılaştığımız «fiskal olarak saf çiftlik» örneklerinin sayısı nüfusları tahrir olunmamış ve de vergilendirilmemiş yalnız bu on kadar çiftliğe inmektedir ki, bunlar, daha önce anımsatmış olduğumuz mezra'alara benzerler (s. 100-103, 105, 107, 109, 172-174). Bu örneklerde bunların, çiftlik resmi yanı sıra köylerin tüm âdi vergilerine de (unutulmasın ki raiyyet rüsumu hariç olmak üzere) tâbi oldukları teyid olunmaktadır. Bununla birlikte kayıtlar, ürün üzerinden âşar ödenmesinin kural olduğunu doğrulamak için yeterince açık tarzda iki istisnaya yer verir: Kırım Hânı Devlet Giray hesabına Akkerman'da esir vergisi toplayan tahsildar (Devlet Giray Hân dâmet me'aliyehü tarafından Akkerman tamga-i esârı hizmetinde olub), bu gibi görev sahiplerinin, ekip-biçtikleri topraklarda öşürden ve ağnam resimlerinden muaf tutulması ilkesi gereğince, çiftliği için Kanunî Süleyman'dan bir mu'afnâme almıştı. Bu muafiyet, yeni sultanın (Selim II olmalı) bir emr-i şerifi ile tasdik edilmiş olduğundan, 1570 siciline de geçirilmişti (Bu mu'afnâme muafliğa tekabül eden resimlerin ayırntısı da vermekte; bunlar arasında toplam tutarı 2764 akçe olan çiftlik resmi de bulunuyor ki, bunun 2 067 akçesi yalnızca örfî ağıl ve ağnam resmidir. s. 107). Öte yandan, Kefe'de, Hacı Baba nâmı ile maruf Atçı Mahmûd adlı biri, çiftliğinin ürününü zaviyesindeki yolcu ve fukarayı beslemekte kullandığı için, örfî vergiler ve öşürden muaf tutulmuştu (zâviyesinde ayendeye ve revendeye ve sâir fukaraya ia'anı için sarf olunub). Ama o öldüğünde, bu muafiyet kaldırılmıştı. Fakat, çiftliği tevârüs eden oğulları, bir dilekçe ile zâviyede aynı hizmeti yürütmeye güvence verince, muafiyet padişahça yeniden bunlar lehine tesis edilmiş ve 1542 sayımı defterine kaydedilmişti (TT 214, s. 53). Böylece sultan, kendi olağan fiskal haklarından vazgeçip, bunları bir yardımlaşma hizmetine ödünç vererek, Hacı Baba zaviyesi yararına, adeta bir çeşit vakıf tesis etmiş oluyordu.

Ancak, bu iki istisna bir yana, çiftliklerin tüm fiskal gelirleri (aynen kent ve köylerinki gibi) Hazine'ye girmektedir: Zaten Kefe'de çiftlik gelirleri Kefe mirlivâsına ait gelirlerin bir bölümünü oluş-

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

turuyor ve ona geri dönüyordu; ama Akkerman'da padişah mah olarak (*hāvass-ı hümâyün*) kalıyorlardı.

Arazisinin bir kısmı Boğdan'da, bir kısmı da Kili kazasında bulunan, Kili'ye bağlı iki çiftlik özel bir durum arz etmektedir: Bu örneklerde, Boğdan'da üretim yapanların öşrü Boğdan hazinesine, kaza sınırları içinde üretim yapanlarınki ise Osmanlı devlet hazinesini temsil eden Kili eminine verilmektedir (**Boğdanlı toprağında zirâ'at etdiklerinin öşri Boğdanlıya ve Kili toprağında olanı Kili eminine vireler** s. 141, 147). Boğdan'da bulunan kışlaklarla ilgili noktalara gelince: Buralara sık sık gidip gelen göçebeler, sultanın tebâsi sayıldıklarından gerek şahıslarını ve gerekse hayvan ve mallarını ilgilendiren bazı malî yükümlülükler söz konusudur ki bunlar Osmanlı maliyesindeki çeşitli memurları ortaya çıkarmaktadır: **Yava harâcı için yava emîni, ispence ve bâd-i havâ için Kili emini, ağnam ve ağıl resimleri için Bâb-ı Âli'den gönderilen özel tahsildarlar (Resm-i ganimelerin ve resm-i ağılların Astâne-i Sa'âdet'den gelen kullar mirî için zabt iderler)**. Buna karşılık, daha önceki örnekte uygulanmış olan ilke uyarınca, toprak (Boğdan toprağı) ürünleri ile ilgili vergiler, öşürler ve otlak resmi Boğdan voyvodasına verilir (**Zirâ'at olunan yerlerin öşürlerin ve otlak hakkın Boğdan voyvodasına eda iderler.** s. 149).

Maliyenin uygulaması ile ilgili alıntılardan, istidlalen çıkan sonuca göre: **Çiftlik** ve **kışlaklar** üretim ve hayvancılık merkezleri olup mutasarrıfın geliri bizatihi işletmenin ürününden oluşur. Fakat, bu ürünün ne kadarının - ve hangi biçimde- mutasarrıfa kaldığı bilinmek istendiğinde, çiftliği pratikte kimin işlettiği sorusunu sormamız gerekir. **Beşlü** gibi yardımcı zümrelerin mensupları ile büyük belirsizler kategorisi (ya da en azından bunların bir bölümü) göz önüne alındığında, örneklerin bir bölümünde çiftliği işletenin bizat mutasarrıf olduğu yadsınamaz. Birçok yerde mutasarrıfın bir oğul veya damadının, **çiftlik** üzerinde **çift** mutasarrıfı veya daha ziyade **mücerred** gibi tahrir edilmiş olduğuna rastlanması gerçeği, çiftliğin aile fertleri yardımıyla doğrudan mutasarrıfça, ya da hiç olmazsa bu aile fertlerince işletildiğini varsaymaya yol açıyor (s. 90, 96, 98, 106, 172). Buna karşılık, mutasarrıfın bir yüksek memur olması veya daha basitçesi köyde, kalede, çiftlikten uzak ve hatta vilayet dışında görevler üstlenmesi hallerinde, açıktır ki, bu varsayım artık geçerli değildir. Bu gibi durumlarda, çiftliğin bulunduğu köyün (veya bağımsız çiftliğin) devamlı veya geçici sâkinlerinin, kendi

olağan işleri yanında, mutasarrıfa ait çiftliği de onun yararına işlettikleri tasavvur olunabilir. Gözde bir ilk mutasarrıftan sonra ilgili köy sâkinlerinin eline geçen işaret etmiş olduğumuz çiftlik örneklerinde devlet, toprağı resmen tevcih edecek olsaydı, onu ancak fiilen işleyenlere verirdi. Bu varsayımda, çiftlik mutasarrıfı ile çiftliği işleten reâyâlar arasında genel olarak mevcut olabilecek ilişkiler rejimini zihinlerde canlandırmak gerekir: Belki de, sipahinin timar reâyâlarınca işletilen hassâ çiftliğinde olduğu gibi, mutasarrıfın, yürürlükteki ortakçılık koşullarına göre ürünün bir kısmını veya köylülerce ödenen götürü bir meblâğı aldığı (ortakçılık veya mukâta'a sistemleri) bir çeşit ortakçılık söz konusuydu(31). Reâyânın çiftlik mutasarrıfına oranla bu bağımlılığı, bu sonuncunun bir de değirmene sahip olması halinde ek bir koşul taşımaktaydı. Fakat, bu arada hiç bir nüfus belirtisi taşımayan (hatta geçici nüfus) bağımsız çiftliklerin mevcut olduğunu da gördük: Yakın tesislerin sâkinleri, mezra'alarda görülen bir uygulama uyarınca ve aynı koşullar içerisinde bu çiftlikleri işletebilirlerdi. Bundan başka, bu örneklerin hepsinde, mutasarrıfların köle emeğinden yararlanmalarının mümkün olabileceğini de göz önüne almak gerekir: Unutmayalım ki, Karadeniz'in kuzeyindeki ülkeler Osmanlı İmparatorluğu'na köle sağlayan başlıca bölgelerden biridir (32); çiftlik deruhte eden Tatarlar (ve diğerleri) dirliklerinde köle çalıştırarak Kırım'daki kuzenlerini taklit etmiş olabilirler. Gerçi, Osmanlı sayım memurlarınca köle nüfusun hesaba katılmadığı bilinmektedir (33). Ancak, 1570 de bazı (onbeş adet) çiftliklerde, o andaki mutasarrıfın veya daha öncekinin ve hatta onun babasının bir veya birkaç (en fazla dört) azatlısının (atik) tah-

(31) Ö. L. Barkan, «XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri», *I.F.M.*, 1939-40, *Türkiye'de Toprak Meselesi* isimli yapıtta yeniden basılmıştır, s. 622 vd.

(32) Bkz.: Özellikle A. W. Fisher, «Moscovy and the Black Sea Slave Trade», *Canadian-American Slavic Studies*, cilt no 4, Pittsburgh, 1972, s. 575-594; H. Inalcık, «Servile labor in the Ottoman Empire», *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-christian Worlds: The East European Pattern* içinde (Edit. A. Ascher, T. Halasi-kun, B. K. Kiraly), New York, 1979, s. 35-42; H. Sahillioğlu, «Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da Kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Ankara 1981.

(33) Ö. L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XV e et XVI e siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I, Leyde, 1958, s. 21.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

rir edilmiş olmasını ve keza, Sanuber Hatun ile Turpaşa Hatun çiftliklerinin her birinde de bu hanımlara ait birer **azatlı**nın bulunması olgusunu biz, çiftliklerde kölelerin kullanıldığının bir göstergesi olarak yorumluyoruz (s. 98, 93, 96, 99, 100, 104, 106, 114).

İşletme tarzlarını kuşatan müphemlik (daha yukarıda işaret olunduğu üzere bu, her yerde çiftliklerin kendilerine özgü gelirlerine ilişkin belirsizliklere bağlı olup, buralarda bunlar reâyâdan gelen gelirlerle karışmıştır), herhangi bir mutasarrıfın, son kertede çiftliğinden elde edebileceği net ürünün her türlü kesin hesabını ve bunun ilgililer için ne ölçüde bir zenginlik kaynağı olduğunu ölçmeyi engelliyor. Ama, durum ne olursa olsun, bu çiftlik veya çiftlik gruplarına ait fiskal gelirin (çiftliğin kendisi brüt gelirin bir yansıması olup, onunla orantılıdır) genellikle bölgedeki ortalama bir köyün gelirini aştığı ortaya çıkmaktadır. Tüm kırsal alanların fiskal gelirlerine oranla (demek ki kent gelirleri hariç), çiftliklerde gerçekleşen gelirlerin payı göz önüne getirilir ise, Kili'de bu oran % 50 (% 9 u kışlakların), Bender'de %10, Akkerman'da ise %52 dir.

Çiftlik mutasarrıfları; çiftlik adıyla timar tasarruf edenler veya toprakları çiftlik gibi kendilerine bırakılmış olan eski Anadolu aileleri örneklerindeki gibi, kârları mukabilinde orduya savaşçı (**eşkincü**) sağlamak durumunda görünmüyorlar (34). Tersine bu mutasarrıfların çiftlik (veya kışlak) resimlerini (Tekrar edelim ki bu, reâyâların **resm-i çiftine** benzeyen bir zilyetlik vergisidir) öderken ve üretimleri üzerinden olağan vergilerini verirken, **miri** bir toprak parçasının kendilerine verilmesinden dolayı devlete karşı yükümlü olmaları gereken görevleri de yerine getirdiklerini düşünmek gerekir. Temelde bunların devlete karşı görevleri, kendilerine emanet edilen çiftliğin işlenmesini sağlamaya dayanmaktaydı ki bu, kendilerinin de çıkarmaydı. Ayrıca, bu çiftliklerin büyük bir bölümünün Tatarlara verildiğine bakılırsa, tahminimiz o ki, Bâb-ı Âli bir yandan bu tevcihleri bölge nüfusunu istikrara kavuşturma ve uzlaştırma aracı olarak görürken, öte yandan mutasarrıfa kolonizatörlük yanında bir de koruyucu bir rol vererek, öncü bir cephede kendi arazi kazançlarının güvencesini sağlamada bunların katkısı da olsun istemiştir.

(34) Bkz.: Dipnot 3 ve Ö. L. Barkan, «Osmanlı devrinin 'Eşkincülü Mülkler'i veya 'Mülk Timarlar'ı hakkında notlar», Zeki Vefdi Toğan'a Armağan içinde, 1950-55, s. 61-70.

Her ne kadar elle tutulur kanıtların yokluğu, bu noktada varsayımlardan öte şeyler yapmamıza olanak vermiyor ise de, bir kolonizasyon aracı olarak çiftliğin rolü herhangi bir kuşkuya yer bırakmıyor ve hatta bu rol, bu kurumun gerçek varoluş nedenini de açıklıyor.

Bu kurumun bâkir ve uzaklardaki arazi kesimlerinde biçimlenmekte olduğunu tekrar anımsatalım. Burada söz konusu olan şey, bölgedeki elverişli nüfusu fevkalâde esnek yöntemler kullanarak toprağı değerlendirmektir ki, bu bir «empirisme»in tezahürüdür: Mutasarrıflar çok değişik kategorilere mensuplar. Aralalarında ileri gelen görev sahipleri ve çeşitli askerler var. Fakat, elemanların büyük bir kısmı da «belirsizler» ki, bunların oğulları ilerde basit reyâlar durumuna düşecektir. Mutasarrıflar arasında kadınlar, muhtediler de var; hatta kışlaklarda **hıristiyanlar** görülmekte. Toprağın verilışı belli ki, H. İnalçık'm işaret ettiği «**şenlendirme çiftlikleri**»ndeki gibi mülk olarak yapılmamaktadır: Topraklar **hâs-ı hümayûn'** un bir parçası olarak kalmaya devam etmekte ve intikalleri açıkça normal veraset kurallarına göre olmamaktadır. Amaç, devletin bir veya birkaç değerli memur kategorisini ödüllendirme olmadığı gibi, orduya eşküncü sağlamayı dolaylı biçimde finanse etmek de değildir. Amaç, hazinenin büyük çıkarı için ülke topraklarının işlenip, tarıma elverişli duruma getirilmesi olduğu kadar, buradaki çeşitli elverişli öğeleri de bu konuda seferber ederek, bölgenin ve hatta başkentin iâşesini sağlamaktır.

1570 tarihli sayım defteriyle, esas itibariyle Akkerman çevresi için ortaya konmuş olan süreç, mevcut yöntemin etkinliğini de göstermektedir: Çiftlikler, başlangıçta bağlı oldukları köylerden ayrılmak için önce yeterince verimli hale geliyorlar; sonra, bir yandan ayrı bir sayıma konu olabilecek bağımsız birimler olurlarken, öte yandan çeşitli kimselerce deruhde edilmek üzere birçok yeni çiftliğe bölünüyorlar. Bu **çiftlik** grupları nüfus ve gelirleri bakımından, bir köy ile rahatça boy ölçüşebilirler. Zaten, bazı vak'alarda, bağımsız çiftliğin giderek yeni bir köy haline dönüştüğü şöyle bir aşama görmekteyiz : **Defter-i atik'**de Saruyar köyü (Akkerman'a bağlı)nün bir parçasını oluşturan Kara İbrahim **çiftliği**, 1570 de dokuz **çiftlik** içeren Kara İbrahim köyüne (kariye) dönüşmüştü (s. 72). Aynı biçimde, Nasuh Ağa ve İslâm köyleri eski Büyükdere (Akkerman'da) **çiftlikleridir** (s. 74-75, 79); Manaş Ağa köyü Halifelü köyünün eski bir **çiftliği** olup «**çiftlik-i Çiçeklü ve Mustafa**» diye anılmaktaydı (s. 86). Öte yandan, çiftliğin çiftlik resmine tâbi olma durumu sona ermiş ve

XVI. Yüzyılda Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri

yeni mütasarrıf (bir öncekinin oğlu olsun, olmasın) orada artık **raıyyet rüsüm**'na tâbi sıradan bir reâyâ gibi tahrir edilmişse, açıktır ki hâlâ «çiftlik» adını taşımasına rağmen, bu arazi birimi artık gerçekte bir köy olmuştur (s. 91, 98, 102, 103, 106). Bender'de «Süleyman voyvoda çiftliği» denen bir köyün varlığı görülmektedir (**kariye-i Süleyman voyvoda çiftliği**); bu köy aynı adlı bir çiftlikten başka yedi hâne ve üç mücerred içermektedir (s. 172).

Yöntemin etkinliğinin bir diğer işareti, Akkerman sancağı toplam gelirleri içinde kırsal gelirlerin dikkati çeken ağırlığında olduğu gibi (35), kırsal vergi gelirleri toplamı içinde çiftliklerden gelen vergi gelirleri yüzdesinin öneminde yatmaktadır.

Daha sonraki yıllar boyunca da bu evrimi izleyebilmeyi çok isterdik. Ama, ne yazık ki, **TT 701** no'lu defterdeki asrın son yıllarında Akkerman sancağının durumu ile ilgili pasajların hızlı bir tetkiki (36), **TT 483**'ün verilerine oranla bunların çok sınırlı farklılıklar göstermesi nedeniyle (Bender kazası için aynı çiftlikler var, ancak beş köy fazlasıyla; Akkerman kazası için bir çiftlik eksik, ama fazladan iki köy var), bize aldatıcı göründü. Yine de; bu gecikmiş kayıtların düzenlenip hazırlanmasının konu ile ilgili verilerin ciddi bir revizyonuna gerçekten sebep olup olmadığı veya bu dönemde vilâyetteki güçlülerin -özellikle kazak hücumlarının ağırlaşması- bu kolonizasyon sürecini (böylece onu en dinamik safhasının sonlarında incelemiş olacaktık) engelleyip engellemediği soruları akla gelmektedir.

---

(35) Akkerman sancağında tarımsal faaliyetlerle ilgili vergilerin tümü 368 915 akçeyi buluyor ki, bu toplam vergi gelirlerinin %13 dür. Bkz.: M. Berindei ve G. Veinstein, «...fiscalité de la province d'Akkerman...», a.g.m., s. 308 ve 312.

(36) Bu defter Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) tuğrasını taşımaktadır (s. 47).

* * *